

LA INTERPRETACIÓ DEL
PATRIMONI COM A MOTOR DE
DESENVOLUPAMENT DEL
TERRITORI.
ANÀLISI I APLICACIÓ AL
MUNICIPI DE XODOS

Facultat de ciències Jurídiques i Econòmiques

Grau en Turisme, 4t curs

Lucía Vallés Aparici

Tutor: Vicent A. Querol Vicente

RESUM

La interpretació es constitueix com a una ferramenta molt útil a l'hora de crear productes turístics, tot tenint en compte el propi patrimoni, la comunitat local i la gestió turística. Prenent com a punt de partida el municipi de Xodos, s'estructura una investigació al voltant del fenomen del despoblament (molt acusat en el municipi), que es tracta de contrarestar amb l'aplicació de la interpretació del patrimoni com a eina turística. Seguint la metodologia de la interpretació, es proposa "Xodos com a gresol de cultures" com a tema del discurs interpretatiu, que determinarà l'anàlisi i la posada en valor dels recursos.

RESUMEN

La interpretación se constituye como una herramienta muy útil a la hora de crear productos turísticos, teniendo en cuenta el propio patrimonio, la comunidad local y la gestión turística. Tomando como punto de partida el municipio de Chodos, se estructura una investigación acerca del fenómeno del despoblamiento (muy notorio en el municipio), que se trata de contrarrestar mediante la aplicación de la interpretación del patrimonio como herramienta turística. Siguiendo la metodología de la interpretación, se propone "Chodos como crisol de culturas" como tema del discurso interpretativo, que determinará el análisis y la puesta en valor de los recursos.

ABSTRACT

The interpretation is a very useful tool when creating touristic products, considering the patrimonial resources, the local community, and the touristic management. Taking as a reference the town of Xodos, an investigation is settled about the depopulation phenomenon (very evident in the municipality). To prevent it, the patrimonial interpretation is proposed as a touristic tool. Based on the interpretation methodology, "Xodos as a melting pot of cultures" is suggested as the topic of the interpretative speech. This will determine the analysis and the put in value of the resources.

1.	INTRODUCCIÓ	4
2.	JUSTIFICACIÓ DEL TEMA ESCOLLIT	5
3.	OBJECTIUS.....	6
4.	METODOLOGÍA	7
5.	MARC TEÒRIC	9
5.1.	EL FENÒMEN DEL DESPOBLAMENT.....	9
5.2.	INTRODUCCIÓ A L'ANÀLISI DELS RECURSOS.....	17
5.3.	LA INTERPRETACIÓ	18
5.3.1.	INTRODUCCIÓ A LA INTEPRETACIÓ	18
5.3.2.	DEFINICIONS DEL CONCEPTE D'INTERPRETACIÓ.....	19
5.3.3.	NIVELLS DE LA INTERPRETACIÓ	20
5.3.4.	METODOLOGIA DE LA INTERPRETACIÓ	21
5.3.5.	RELACIÓ ENTRE INTERPRETACIÓ I AUTENTICITAT.....	22
5.3.6.	AVANTATGES DE LA INTERPRETACIÓ.....	23
5.3.7.	PROBLEMES I MANCANCES EN L'APLICACIÓ DE LA INTERPRETACIÓ 25	
6.	ANÀLISI.....	27
6.1.	ANÀLISI DE L'ENTREVISTA A UN INFORMANT QUALIFICAT	27
6.1.1.	INTERPRETACIÓ	28
6.1.2.	HISTÒRIA DE XODOS.....	29
6.1.3.	AGRICULTURA I RAMADERIA A XODOS.....	33
6.1.4.	CARACTERÍSTIQUES / RECLAMS TURÍSTICS DE XODOS	34
6.1.5.	DEMOGRAFIA DE XODOS.....	37
6.2.	TEMA DEL DISCURS INTERRETATIU.....	39
6.3.	ANÀLISI DELS RECURSOS	39
6.3.1.	RECURSOS LOCALITZATS A XODOS	39
6.3.2.	SELECCIÓ DE RECURSOS.....	42
6.3.2.1.	PINTURES RUPESTRES A LA COVA DE GARGANT	43
6.3.2.2.	FUNDICIÓ DE FERRO D'ORIGEN ÀRAB	44
6.3.2.3.	POBLAT ÀRAB DEL MARINET	44
6.3.2.4.	TORRE MOLA.....	45
6.3.2.5.	PORTAL DE LA MURALLA.....	46
6.3.2.6.	ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT PERE	46
7.	CONCLUSIONS.....	47
8.	BIBLIOGRAFIA I WEBGRAFIA	49

1. INTRODUCCIÓ

Els desequilibris entre els pobles de la costa i de l'interior a la Comunitat Valenciana tenen el seu reflex clar en el fenomen del despoblament. La pèrdua de població durant dècades ha despertat ara un interès mediàtic i també polític. Amb la posició demogràfica ja dramàtica de moltes poblacions apareix la pregunta de com revertir la situació. També des de fa un temps, el turisme s'ha convertit en un dels elements percebuts com a importants per a dinamitzar i "salvar" els pobles menuts del declivi. A través de la interpretació dels recursos, el turisme pot mobilitzar recursos, espais i comunitats que ajuden a dinamitzar els pobles. Tractarem en aquest treball d'analitzar algunes d'aquestes potencialitats.

En aquest primer apartat del Treball de Final de Grau, ens centrarem en explicar-ne una mica la seva estructura i el contingut del mateix seguint la relació d'apartats aportada en l'índex, per tal de crear una cohesió entre ells.

En primer lloc, trobarem una justificació del tema escollit, on s'expliquen les raons per les quals Xodos es constitueix en el tema central de la investigació. Continuant, trobarem els objectius (generals i específics) que van servir per tal d'establir les directrius que conduirien el desenvolupament del TFG.

El següent punt recau en la Metodologia, és a dir, la descripció del procediment com es porta a terme el projecte, a través de quins tipus de fonts d'informació (xarxa, entrevistes, experiència personal...).

El Marc Teòric es constitueix en un seguit de subapartats, que suposen les bases teòriques de l'Anàlisi posterior. Els tres grans blocs en què es subdivideix consisteixen en: el fenomen del despoblament, on s'introdueixen trets a nivell estatal, de Comunitat Autònoma, i també específics del municipi; la introducció a l'anàlisi dels recursos, és a dir, els coneixements teòrics al respecte del tractament dels recursos, que lligaran amb el posterior anàlisi dels mateixos; i, en tercer lloc, la interpretació.

Aquest darrer apartat sobre la interpretació es troba estructurat en una sèrie de subapartats, on es tracten: les definicions de diferents experts en interpretació que permeten conceptualitzar i acotar el tema; els diferents nivells en que s'estructura la interpretació i com cadascun d'ells es troba en mans d'uns agents diferents (comunitat científica,

intèrprets i visitants o turistes); la metodologia o forma com actua la interpretació; el lligam que podem trobar o construir entre els conceptes d'autenticitat i interpretació; alguns aspectes de la interpretació a corregir per a aconseguir una millor aplicació de la mateixa; i, finalment, una xicoteta conclusió a mode de cloenda de l'apartat.

Arribem així a l'Anàlisi, on hem aplicat els coneixements del Marc Teòric a la pràctica. D'aquesta manera, hem realitzat primerament l'entrevista a l'expert Artur Aparici, on hem tractat temes com la interpretació (des d'una visió més pràctica i realista), el recorregut per les etapes històriques del municipi, la ramaderia i l'agricultura com a pols fonamentals de l'economia de Xodos al llarg de les centúries, els reclams turístics que pot oferir-nos el municipi, i el repàs de la seva demografia.

La informació recopilada tant en el Marc Teòric com en l'entrevista, ens permeten a continuació proposar un tema per al discurs (que suposaria la base de la interpretació a posteriori), "Xodos com a gresol de cultures".

Aquest, a la seva vegada, ens marca unes pautes decisives que aplicarem quant a l'anàlisi dels recursos. Un primer pas, és fer-ne una enumeració d'alguns dels recursos de què disposa Xodos, que seran classificats i comentats. A continuació, i partint del tema del discurs interpretatiu, en farem una selecció d'aquells recursos que millor s'ajusten a aquest, per tal de poder-ne fer un recorregut coherent.

Entre els recursos seleccionats trobem: les pintures rupestres de la Cova de Gargant, la fundició de ferro d'origen àrab, el poblat àrab del Marinet, la Torre Mola (àrab també), el portal de la muralla, i l'Església Parroquial de Sant Pere.

Finalment, incloem una conclusió amb la proposta interpretativa, de la qual hem donat unes directrius, però per a la qual considerem necessari un projecte posterior. També s'inclouen, al final del document, les fonts d'informació que emprades per a la realització d'aquest Treball de Final de Grau.

2. JUSTIFICACIÓ DEL TEMA ESCOLLIT

En primer lloc, l'interès i l'elecció d'aquesta localitat recau en aspectes de tipus personal i sentimental, donat que és un municipi que em reporta molt a la meua infància i on tinc lligams familiars i d'amistat.

Lligat al component personal, cal mencionar que es tracta d'una localitat menudeta de l'interior de la província de Castelló, molt acusada pel despoblament, un fet que fa molts anys la meua família local tracta, i per la qual es troben preocupats, així com jo també.

D'aquesta manera, a través del TFG pretendria arribar al fons dels dèficits estructurals que propicien el despoblament de Xodos, amb l'objectiu de proposar el turisme com a element equilibrador i re estructurador de la demografia.

Considero, finalment, que la implantació turística al municipi és interessant portar-la a terme a través de la interpretació del patrimoni de que disposa el municipi, per tal de fondre l'entorn amb l'activitat turística, executar-ho de manera sostenible, sempre tenint al punt de mira els interessos de la població local, així com els beneficis que l'activitat turística pugui generar-li a la comunitat.

3. OBJECTIUS

Dintre d'aquest apartat, en presentar els objectius que han determinat la línia de desenvolupament d'aquest Treball de Final de Grau, hem de distingir entre l'objectiu general, i aquells més específics que contribuiran a la consecució del primer.

Així doncs, la finalitat principal d'aquest TFG és analitzar les possibilitats de la interpretació per a un municipi menut i amb un grau de turisme poc desenvolupat com Xodos.

A partir d'aquest, i de forma més específica, ens interessa:

- Conèixer les ferramentes de la interpretació
- Conceptualitzar les característiques i àmbits de la interpretació del patrimoni
- Identificar el patrimoni de Xodos i analitzar els recursos susceptibles de ser interpretats
- Elaborar una proposta d'interpretació

4. METODOLOGÍA

Per a la consecució d'aquest Treball de Final de Grau hem emprat diverses fonts directes i indirectes. En primer lloc hem fet una aproximació teòrica als conceptes que consideràvem clau d'aquest Treball de Final de Grau: despoblament, recursos i interpretació.

Aquestes dades incloses al Marc Teòric (MT) seran recopilades a través de les fonts secundàries que ens proporciona la xarxa. A través de l'ús del buscador Google Scholar hem tingut accés a textos de caràcter científic que ens han proporcionat informació de qualitat. Tot i això, hem hagut d'accedir també al servei de Google comú, donat que la informació disponible sobre el municipi de Xodos és ben escassa.

Quant a l'apartat de l'anàlisi ens hem basat en diferents fonts d'informació. D'una banda, s'ha optat per una tècnica qualitativa com és l'entrevista oberta. Així, a través de l'entrevista a un informant qualificat hem recollit informació primària a través d'un format d'entrevista en què es plantegen una sèrie de temes generals que permeten donar llibertat d'expressió a l'entrevistat.

El perfil escollit és el d'una persona amb coneixements sobre el municipi, la seua història, el fenomen de la despoblació, així com dels potencials del turisme i de la ferramenta de la interpretació. Artur Aparici ha estat professor de turisme des dels inicis del Grau en Turisme a la Universitat Jaume I, Director del Servei de Comunicació, actualment actiu en els debats sobre l'equilibri territorial en la zona d'estudi, membre fundador del Fòrum de la Nova Ruralitat i investigador sobre l'evolució històrica del municipi de Xodos. Aquest ventall de característiques feia idònia la tria del seu perfil per aportar-nos informació clau per als objectius d'aquest TFG.

En l'execució de l'entrevista, el guió emprat consisteix en una presentació inicial per posar en situació l'entrevistat:

“Sóc Lucía Vallés Aparici, estudiant de 4t de Turisme, i estic realitzant el Treball de Final de Grau, centrat en el municipi de Xodos. La finalitat d'aquest projecte

és construir l'avantsala a una proposta d'interpretació concretament enfocada en el municipi. Per tant, l'objectiu de l'entrevista és, a través del criteri d'un expert en matèria d'interpretació, així com del municipi de Xodos, conèixer de primera mà tot allò que envola i implica el concepte d'interpretació i fer un recull dels recursos susceptibles de ser interpretats de què disposa el municipi, per tal de poder amb posterioritat desenvolupar la relació interpretació-patrimoni.”

I el plantejament de tres temes principals proposats a l'entrevistat, que a diferència de les preguntes tancades el deixen expressar-se amb més fluïdesa, per tal de poder extreure la màxima qualitat de l'entrevista. Els temes plantejats han estat els següents:

- Les possibilitats de Xodos per a la implantació de la interpretació
- La interpretació com a font del desenvolupament turístic
- El procés de identificació i selecció del patrimoni material i immaterial per a ser interpretat

L'entrevista es va celebrar el dia 27/05/2021, es va buscar un espai idoni per a la seva realització en una cafeteria del municipi de Benicàssim (lloc de residència de l'entrevistat) i va tindre una durada de 2 hores 43 minuts. Posteriorment, l'àudio gravat i la transcripció del mateix han servit per a analitzar la informació que resulta central en aquest treball.

Quant al recull de recursos que podem trobar a Xodos, les fonts consultades són tres: l'experiència personal i coneixement personal del municipi, els recursos que podem trobar a la xarxa com els més comuns (entre d'altres a través de la pàgina de l'Ajuntament de Xodos), i també a través de les noves apertures que la informació proporcionada per Artur Aparici ha permès a través de l'entrevista.

Finalment, el bagatge de la titulació entra directament a servir-nos de suport en quant a l'anàlisi dels recursos. Tenim d'una banda la matèria de l'assignatura *TU0934 - Anàlisi i Gestió de Recursos Turístics: Disseny de Productes*, que ens proporciona una font per a la classificació dels recursos segons criteris establerts per Diego López Olivares, i d'altra banda novament informació secundària de Google i Google Scholar per a la descripció dels recursos seleccionats.

5. MARC TEÒRIC

5.1. EL FENÒMEN DEL DESPOBLAMENT

En aquest apartat, en primer lloc en farem una aproximació al fenomen del despoblament per a, tot seguit, indagar en les diferents causes (i conseqüències) del mateix, per tal de conèixer el punt de partida d'aquest Treball de Final de Grau.

“España, en el contexto del entorno europeo, ha sido y es un territorio de baja densidad poblacional. En la actualidad, con 92 habitantes por km², nuestro país se sitúa por debajo de la media europea de 121” (Eurostat, 2017 citat a Camarero, 2020).

Es coneix el despoblament com a l'abandó d'una zona o ecosistema (en aquest cas fent referència a municipis) per part dels seus habitants, bé sigui de manera grupal per la migració de famílies senceres, bé per la fugida dels pobladors més joves, en especial les dones (aquest fet el reprendrem més endavant). Com a conseqüència del despoblament gradual, resta en els municipis una població envellida per la caiguda de la natalitat (en fugir les dones joves en edat fèrtil cap a les ciutats no augmenta la població per nounats, com després analitzarem), resultant en un creixement natural regressiu (Pérez, 2010).

El procés del despoblament, tal com el coneixem hui dia, s'inicia al voltant dels anys 50, amb el famós èxode rural, el qual sorgeix com a conseqüència d'un canvi en l'estructura socioeconòmica de l'Espanya de postguerra (Camarero, 2020).

Aquest canvi cap a la modernització suposarà donar l'esquena al món rural agrari que fins ara havia vingut desenvolupant-se, suposant una reformulació en les formes i expectatives de vida, les generacions, els gèneres i els valors (Camarero i Sampedro, 2018 citats a Camarero, 2020).

D'aquesta manera, les activitats agràries que s'havien vingut desenvolupant al medi rural (i que en certa manera el caracteritzaven) comencen a perdre importància de forma progressiva, fenomen conegut com a *desagrarització* (Pérez, 2010).

Amb la industrialització, la urbanització i la modernització, apareixerà una visió del món rural que portarà per bandera la ignorància, la pobresa i l'endarreriment (Ottman i Sevilla 2003 citats a Pérez, 2010). Aquesta diferenciació respecte del món urbà no es basarà en criteris ambientals o paisatgístics, sinó que serà el resultat d'una construcció social a arrel del binomi rural-urbà instaurat (Camarero i García, 2013).

Aquesta construcció social continuarà considerant les zones rurals com a sustentadores de l'activitat agrària, mentre que en realitat les productores agrícoles aniran establint-se a les àrees periurbanes, agrupant-se així l'agricultura en zones pròximes a les ciutats. És a dir, el caràcter indissociable entre ruralitat i agricultura es trenca, i l'Espanya rural es terciaritzada fins al punt que solament el 10% de la població rural es dedica a l'agricultura (Camarero i García, 2013).

Altra de les causes del despoblament és la sobreemigració femenina, per a la comprensió de la qual ens hem de remetre a l'estructura social i familiar anterior a l'èxode rural, una societat dominada pel patriarcat on el paper de les dones queda invisibilitzat, tant en les tasques al camp com en les feines domèstiques (Institut Català de les Dones, 2006 citat a Pérez, 2010). Al camp, perquè seran relegades a desenvolupar les tasques més repetitives i pesades, i a la llar, perquè hauran de continuar treballant després de la jornada laboral, però amb la consideració de que el treball a casa (feines domèstiques i cura dels nens i dels majors) no està considerat un treball com a tal (Pérez, 2010).

A banda de les tasques al camp i a la llar, les oportunitats laborals que presentava el medi rural per a les dones eren molt poc esperançadores per construir-se dintre d'uns mercats restrictius: poques possibilitats laborals, treballs fortament masculinitzats, manca de treballs qualificats i de qualitat, treballs en el cercle familiar (moltes vegades sense salari), treballs a mitja jornada (per poder compatibilitzar-ho amb les feines domèstiques)... (UNED, 2011).

Un dels problemes, o més bé, una de les raons per les quals les dones solen escollir treballs a mitja jornada o fins i tot, no s'hi poden incorporar al món laboral, és perquè ho han de compaginar amb les tasques domèstiques i amb la cura dels xiquets i dels majors. En aquest últim aspecte, la cura de la població major dependent, és l'envelliment de la població la causa de que un 10% de les dones en edat activa no puguin compaginar-ho amb la vida laboral (Camarero et al, 2009 citats a Camarero, 2009).

Així, es desencadena tot un *boom* de migració femenina cap a les ciutats, una revolució simbòlica per trencar amb la societat patriarcal que les ha relegat a l'últim esglaió i ha fet doblement invisible el seu treball i esforç, al camp i a casa (Pérez, 2010). La població femenina jove fugirà cap a les ciutats a la recerca de feines que els permeten una autonomia fora del cercle familiar i els doten de la identitat professional que els ha sigut negada fins ara (Institut Català de les Dones, 2006 citat a Pérez, 2010).

Aquella sobreemigració que es va produir durant els anys setanta, i que va coincidir amb la disminució de l'emigració cap a les ciutats (Camarero i Sampedro, 2008), generarà, amb el temps, unes estructures poblacionals actuals altament masculinitzades.

La pròpia Rosa María Peris, ex directora del *Instituto de la Mujer*, declarava que les dones havien marxat dels pobles en no donar-se les condicions i oportunitats que elles demandaven, i asseverava que s'havien de prendre les mesures pertinents per tal de proporcionar a les dones de poble les mateixes possibilitats que tenen els homes, tot tractant de fer front al despoblament i lluitar per mantenir el medi rural viu (Camp Valencià, 2007, n-157:7 citat a Pérez, 2010).

Altres teories menys esperançadores, no proposen solucions algunes al procés de masculinització, per considerar que es tracta d'un fenomen endèmic de les poblacions rurals espanyoles, del qual no s'han trobat indicis de que pugui remetre (Camarero i Sampedro, 2008).

Cal tenir en compte, però, que l'emigració del poble a la ciutat, no és sols una *performance* femenina, sinó que l'emigració juvenil va afectar a tots dos gèneres; això

sí, va ser més notable en les dones (Camarero i Sampedro, 2018 citats a Camarero, 2020), per la ja mencionada doble invisibilitat. Aquesta emigració juvenil es veu recolzada en l'enquesta Juventut Rural realitzada l'any 2000, on mostra que els joves perceben les oportunitats laborals en funció de la decisió de marxar a la ciutat, o bé arrelar-se al poble (Pérez, 2010).

D'aquesta manera, es produeix un procés de concentració demogràfica a les zones urbanes, tant per la desagrarització i la industrialització, com per l'elevada migració femenina, que desequilibra la balança en contra de les àrees rurals, que veuen cada vegada més limitat el seu capital social (Camarero, 2020).

És així com es produeix la masculinització de les àrees rurals (donat que les dones migren en una proporció molt més elevada als homes) (Camarero y Sampedro, 2018 citats a Camarero, 2020), provocant un canvi en l'estructura familiar, que passarà a conformar-se, amb el pas del temps, en homes majors que viuen i mantenen els pares (UNED, 2011), i que s'han quedat fadrins perquè no han trobat dones al poble, “ampliant la bretxa intrageneracional i afavorint tant la masculinització com el celibat masculí” (Pérez, 2010).

En canviar l'accés de les dones al mercat laboral, a través de treballs assalariats, desvinculació de l'àmbit familiar i la millora dels nivells educatius, és quan es produeix la *fugida il·lustrada* cap a les ciutats, i es desencadena la masculinització rural (Camarero i Sampedro, 2008).

Tot i això, reprenent el concepte de “mercats restrictius” quant a les oportunitats laborals per a les dones a les zones rural, l'única eixida no passa exclusivament per l'emigració, sinó que altra via d'accés als mercats laborals urbans són les estratègies de “commuter” (Camarero i Sampedro, :73- citats a Pérez, 2010).

El *commuting* suposa un desplaçament diari o setmanal del poble a la ciutat, una emigració “d'anar i tornar”, el que suposa, d'una banda, la permanència d'una part dels habitants dels municipis, i d'altra banda, el trencament, en certa manera, de la marcada dualitat entre rural i urbà, donat que l'elevada mobilitat entre els pols, difumina la duana (Camarero, 2020; Pérez, 2010).

La pràctica del *commuting* s'ha tornat molt habitual entre la població jove, pel paper que ocupa el sistema educatiu, donat que les universitats es troben localitzades a les ciutats. Com a conseqüència, “a los años el efecto combinado de estudios y de primera inserción laboral hace que aproximadamente 3 de cada 4 jóvenes se dirija de forma regular a un área urbana” (Camarero, 2020).

Tot i això, cal tenir en compte que les estratègies de *commuting* són menys viables quan major és la distància a la ciutat i viceversa (Pérez, 2010), la qual cosa s'ha de tenir en compte quan prenem consciència que Xodos és un municipi situat a una distància de 60'4 km de Castelló, i la durada aproximada del trajecte és d'1 hora i 3 minuts (Google Maps, s.d.), i una gran part del recorregut no es fa per autovia ni per autopista.

Si afegim la certesa que l'arrelament al poble “és menor en les localitats que estan a prop de la ciutat, a menys de 40 km, la qual cosa indica que a major proximitat a la ciutat, més arrelament; a major llunyania, major desarrelament” (González et al, 2002 citat a Pérez, 2010), trobem que Xodos supera en 20 km la distància estàndard màxima en la que es contempla l'arrelament, deixant relluir la perspectiva de l'emigració com a resposta a les condicions laborals rurals per a aquest municipi.

És a dir, el municipi no es troba suficientment a prop de la capçalera provincial com per a que es pugui contemplar la possibilitat del *commuting*, de manera que és més probable que els xodencs traslladen la seva vivenda principal a Castelló, que decideixin anar a treballar a la ciutat i tornar a dormir al poble, per la distància que els separa.

A més, hem de contemplar la perspectiva de les possibilitats de la mobilitat espacial de que precisa el *commuting*. És a dir, l'accés a la mobilitat no és homogeni (Canzler, Kaufmann y Kesslering, 2008 citats a Camarero, 2020), donat que per a elles el *commuting* és una opció menys viable que per a ells (per haver de compaginar la feina amb la cura de la llar, els menuts i els majors). Si, pel contrari, es pogués revertir aquesta tendència, potser no parlaríem tant de “sobremigració femenina” (Camarero, 2009).

Així, mentre que per a ells la vinculació entre residència i treball és més flexible, per a elles, la major responsabilitat que se'ls atorga quant a tot allò relacionat amb el treball domèstic, fa que aquesta vinculació es torni més rígida i que hagin d'acudir a vies secundàries per compaginar les dues vessants, com són el *commuter* i l'emigració (Tobío, 2001 citat a Camarero i Sampedro, 2008).

Tanmateix, el desarrelament femení forma part d'un fenomen de categoria superior, com són els moviments migratoris, pel fet que les societats són dinàmiques, i de la mateixa manera que els pobles poden perdre habitants, nous pobladors poden vindre a instal·lar-se (Pérez, 2010).

Cal tenir en compte, però, que tot i que poden aparèixer disparitats, aquests "nous pobladors" es caracteritzen per ser gent que es troba al voltant dels 55-65 anys, la idea dels quals és residir al poble de cara a l'etapa de jubilació, el que provoca que el medi rural espanyol es mantingui per l'arribada de nous pobladors, però que romangui el sobreenvelliment poblacional. Aquest fet ens retrau a la "construcció social" en que hem convertit les zones rurals, pel fet d'assignar a les àrees rurals, símbols com la tranquil·litat, qualitat de vida, *slow lifestyle*... que fan atractiu el medi rural per a aquells que es troben a l'ocàs de la vida activa (Camarero i García, 2013).

Un handicap fonamental que no podem perdre de vista quan cerquem les claus del despoblament a les àrees rurals, és la manca de serveis públics. D'una banda, la sobreemigració femenina i la seva posterior conseqüència: la pèrdua de població als estrats joves i el sobreenvelliment, van provocar una pèrdua progressiva dels serveis públics bàsics (l'escola per falta de nens, i els comerços i els centres sanitaris, entre d'altres, per la reducció del volum poblacional); d'altra banda, en l'actualitat resulta molt difícil restaurar aquests serveis, perquè les desigualtats poblacionals no s'han revertit i molts municipis no tenen els recursos suficients per poder prestar ni tan sols els serveis bàsics (Membrado, 2013). S'entra així en un cercle viciós, que dificulta el reviscolament del medi rural.

Aquesta incapacitat de les àrees rurals per equipar-se amb els diferents serveis bàsics als que tots els ciutadans haurien de tindre accés i gaudi (Conde, 2019), així com els

conseguints estàndards de qualitat de vida i les oportunitats que diferencien les àrees rurals de les urbanes, deixen a relluir la *bretxa rural* que incrementa els desequilibris i les desigualtats de moltes àrees rurals (Camarero y Oliva, 2019 citats a Camarero, 2020).

Si aquest context anterior el portem aplicat al territori, al municipi de Xodos, nucli sobre el que versa aquest Treball de Final de Grau, podem comprovar l'aplicabilitat i veracitat dels fets anteriorment exposats. A la Comunitat Valenciana, molts pobles de l'interior es troben al límit de la sostenibilitat social de les seves poblacions, la supervivència de les quals es veu amenaçada per una població fortament masculinitzada que no és capaç de regenerar-se. A més, cal parar atenció als municipis més perifèrics (més allunyats de la costa i, en conseqüència, també de les capitals de província (Aparici, s.d.)) i als més petits (per davall dels 500 habitants), perquè són aquestes tipologies les que condensen els índexs més elevats d'envelliment i masculinització (Pérez, 2010). Tal i com més endavant analitzarem, Xodos es troba dintre de les dos tipologies esmentades.

Si focalitzem el punt de vista a la província de Castelló, efectivament comprovem com el gros poblacional i l'activitat econòmica es troben ubicats a la zona costera, fet que va ser en part desencadenat per la construcció de diverses infraestructures viàries fonamentals, com ara l'autopista (AP-7), l'autovia, la carretera Nacional 340 o també el ferrocarril. Totes van ser dibuixades pròximes al litoral i no pel centre de la província. D'aquesta manera, s'accentua el ja molt present desequilibri interior-costa que caracteritza la Comunitat Valenciana (Aparici, s.d.).

Així, a les comarques castellonenques, la distribució de les infraestructures viàries abans mencionades, les comunicacions i els serveis públics han generat un desequilibri en el repartiment poblacional més marcat que en les altres dues províncies (València i Alacant), on el 20% del territori (relegat a la franja costanera) acull més del 80% de la població total de la província (Querol, 2020), tot i que cada vegada les xifres són més extremes, aproximant-se a un nou model 90/10 (Aparici, s.d.).

Si fem una ullada a les xifres poblacionals del territori rural valencià per tal de fer diverses classificacions, trobem, en primer lloc, que es consideren municipis rurals

aquells que tenen censats menys de 5000 habitants, resultant en un total de 542. D'aquests, 274 municipis no superen els 1500 habitants, i 155 (entre els quals podem classificar Xodos) no arriben als 500 habitants (Pérez, 2010). Si, a més, afegim que Xodos es troba dintre dels municipis més perifèrics (a 60'4km de Castelló (Google Maps, s.d.)) i de menor tamany (106 habitants al padró municipal l'any 2020 (Institut Nacional d'Estadística, 2020)), arribem a la conclusió de que es compleixen totes les variables relacionades amb el fenomen del despoblament.

Finalment, per tal de sintetitzar les idees exposades i amb la intenció d'introduir certa clarividència en el fenomen, no podem més que establir que ens trobem davant d'un procés social complex i dinàmic, per al qual no es pot oferir una explicació senzilla (Pérez, 2010).

D'una banda, trobem que la fugida cap a les ciutats per part de la població rural es desencadena amb la industrialització dels anys 50, i que continua produint-se als anys 70 per part de la població femenina, quan l'èxode rural va decreixent, de manera que es trenca amb el patriarcat, la invisibilitat laboral, i les oportunitats laborals de baixa qualitat.

D'aquesta manera, el capital social de les àrees rurals minvarà, i la masculinització i envelliment per falta de renovació en la població, entraran a formar part indissociable del medi rural.

Amb el pas del temps, les reduccions i les retallades de serveis seran visibles, minvant les expectatives de recuperació, donat que els recursos limitats de què disposaran els municipis, no hi seran suficients per cobrir els serveis bàsics.

Les zones rurals, però, continuen rebent pobladors. La qual cosa, com hem mencionat anteriorment, no esborra les desigualtats i desequilibris, pel fet que la població entrant estarà composta per persones properes a la jubilació, que no revertiran la piràmide de població envellida, deixant un paradigma poc esperançador per als municipis rurals.

5.2. INTRODUCCIÓ A L'ANÀLISI DELS RECURSOS

Dintre del mercat turístic, l'element principal que estructura tota l'oferta són els recursos. Aquests suposen la matèria prima amb la qual es construiran els productes que seran comercialitzats.

Des del punt de vista turístic, un recurs és “tot element material o immaterial que té capacitat per ell mateixa o en combinació amb altres d'atraure visitants a un determinat espai; i quant aquesta visita correspongui a motius estrictament de turisme, oci i recreació”¹ (López, 2003, p. 112).

Dintre dels recursos, aquests poden ser classificats per a la seva posterior posada en valor seguint diferents criteris. En primer lloc, podem diferenciar entre recursos bàsics i recursos complementaris, en funció del valor propi de cada recurs (López, 2003).

Quan fem referència als recursos bàsics ens referim a aquells que tenen la capacitat d'atraure visitants pel seu potencial propi, mentre que els complementaris es reconeixen per no posseir un atractiu individual suficient, portant-los a combinar-se amb altres per aconseguir el potencial necessari per atraure certa demanda (López, 2003).

Altra classificació a tenir en compte (i que serà d'utilitat en el modelatge del producte final, que en marcarà la tipologia turística) és aquella que diferencia entre quatre categories: A / B / C / D. La categoria A fa referència als recursos naturals i paisatgístics, la B als històric-monumentals, tècnics, etnològics i artístics. La lletra C engloba els de caràcter gastronòmic i artesà, i els esdeveniments programats, les festes i el folklore formen part de la categoria D (López, 1998).

Arran d'aquestes diferents classificacions, es poden analitzar els recursos de manera que la informació quedi estructurada per a la posterior creació dels productes. Així, a través del coneixement i classificació dels diferents recursos, i en conjunt amb el procés de la interpretació del patrimoni, poden convertir-se en productes turístics.

¹ En sentido turístico llamamos recurso a todo elemento material o inmaterial que tiene capacidad por sí mismo o en combinación con otros de atraer visitantes a un determinado espacio; y cuando esa visita responda a motivos estrictamente de turismo, ocio y recreación.

5.3. LA INTERPRETACIÓ

5.3.1. INTRODUCCIÓ A LA INTEPRETACIÓ

Dintre d'aquest apartat, en primer lloc ens aproximarem al concepte d'interpretació, per tal de poder oferir algunes definicions al respecte; farem un recorregut a través dels diferents nivells d'interpretació que podem trobar i n'explicarem la metodologia per a l'aplicació d'aquesta ferramenta; proposarem una relació amb el concepte d'autenticitat; farem un recull dels avantatges de l'aplicació de la interpretació i repassarem finalment les problemàtiques en fer-ne una aplicació incorrecta.

En primer lloc, i amb el pas del temps, cada vegada més s'observa un increment en l'interès de la població cap al patrimoni cultural com a conseqüència de la major disponibilitat de temps d'oci, la millora del nivell cultural poblacional, i la tendència a l'alça quant al nivell adquisitiu de la població (Escarpanter i Galdós, 2010), la qual cosa deixa entreveure el desig per conèixer que desprèn el visitant, per buscar noves experiències a través del patrimoni (Martínez, 2012).

Cal fer, però, una menció important, donat que molts autors tendeixen a englobar en un tot unificat els conceptes de patrimoni natural i patrimoni cultural, de la mateixa manera ho farem per a aquest Treball de Final de Grau, tot tenint en compte que la riquesa patrimonial de Xodos recau principalment en aquestes dues tipologies.

El concepte *interpretació* fa la seva primera aparició a finals del segle XIX als Estats Units, com a ferramenta per a la posada en valor dels primers parcs naturals (Castells, 2006) i s'estén a nivell internacional a finals del segle XX, ja com a disciplina més global que aquella inicial *interpretació ambiental* (Morales, 1998).

Així, reprenent el creixent interès pel patrimoni cultural abans mencionat, es necessiten noves ferramentes que permeten, d'una banda, que el públic gaudeixi d'aquest patrimoni i, d'altra banda, conservar i protegir el llegat cultural a través de la comprensió de la necessitat de salvaguardar el patrimoni per part del visitants, així com de la pròpia població local. La ferramenta idònia és la interpretació (Castells, 2006).

Tot i això, la interpretació no actua solament com a eina de comunicació amb els visitants (Morales i Ham, 2008), sinó que pot contribuir a la consecució d'un turisme sostenible a les àrees rurals, donat que pot adoptar el rol de ferramenta de gestió turística i, per tant, contribuir a la sostenibilitat econòmica, social, cultural i mediambiental (Martín i Martín, 2013).

Per tal de fer-ne una aproximació al significat de la paraula interpretació, hem de partir, en primer lloc, de la certesa que el patrimoni engloba una gran quantitat d'elements identitaris (tradicions, costums, formes de vida, paisatge, llenguatge, artesanía, gastronomia...) que el doten d'un caràcter intangible, anant més enllà dels elements materials. Tenint en compte, a més, que no sols el patrimoni, però que el territori també forma part del contingut de la interpretació, tal com anirem veient, aquesta està dotada d'un ventall molt ampli de significats, que integren així entorn i patrimoni (Castells, 2006).

5.3.2. DEFINICIONS DEL CONCEPTE D'INTERPRETACIÓ

Quant a les possibles definicions del terme, la interpretació ha sigut definida per una immensa quantitat d'experts, entre les definicions dels quals en rescatarem algunes.

Possiblement Freeman Tilden sigui considerat com el "pare de la interpretació" per ser un dels primers en tractar d'establir-ne les bases teòriques del concepte, el qual defineix com a l'explicació de la informació referent al patrimoni de manera que connecti l'experiència i la personalitat dels visitants, provocant un diàleg i una interacció entre ells i el patrimoni (Tilden, 1957 citat a Castells, 2006).

Tilden afirma que l'objectiu primordial de la interpretació ha de ser aconseguir provocar el visitant, "despertar en el lector o l'oient un desig d'ampliar l'horitzó d'interessos i coneixement" (Martínez, 2012), és a dir, el paper de la interpretació és crear un diàleg entre el visitant i el recurs que permeti desenvolupar una connexió emocional i intel·lectual amb els valors inherents al recurs patrimonial (Larsen, 2007).

Altra de les definicions que podem mencionar, sens dubte una de les més esteses és aquella proposada per Morales y Ham, on «La interpretació efectiva és un procés creatiu de comunicació estratègica, que produeix connexions intel·lectuals i emocionals entre el visitant i el recurs que es interpretat, aconseguint que generi els seus propis significats sobre aqueix recurs, per a que l'aprecii i el gaudeixi»² (Morales i Ham, 2008:7 citat a Morales, 2015).

En aquestes dues definicions, els autors apunten al paper del visitant i al gaudi de l'experiència. Tot i això, no podem perdre de vista el fet que es subratlla a la literatura revisada: la interpretació és una eina al servei de la població local, que és aquella que la sustenta i possibilita; així doncs, el discurs interpretatiu ha de contemplar les seves necessitats i ha de permetre a la població identificar-s'hi amb el territori (Castells, 2006).

5.3.3. NIVELLS DE LA INTERPRETACIÓ

En aquesta aproximació teòrica, podem distingir tres nivells en el procés de la interpretació. D'entrada, una primera interpretació és la que recull tota aquella informació relacionada amb el patrimoni i proporcionada pels científics experts en les diferents branques (Morales, 2015). Aquesta informació, plena de tecnicismes i sense cap intenció comunicativa ni estratègica, ha de ser tractada i descodificada a través d'una segona interpretació (Escarpanter i Galdós, 2010).

Aquesta matèria prima, és remodelada per les mans d'intèrprets i guies, els quals adequen el missatge interpretatiu per tal que sigui entès per l'espectador (Ham, 2007 citat a Morales i Ham, 2008; Morales, 2015), és a dir, l'intèrpret o guia reproduirà un discurs per al públic que aconseguirà establir connexions visitant-patrimoni satisfactòries (Maragliano, 2010). Aquesta és la segona interpretació.

² La interpretación del patrimonio efectiva es un proceso creativo de comunicación estratégica, que produce conexiones intelectuales y emocionales entre el visitante y el recurso que es interpretado, logrando que genere sus propios significados sobre ese recurso, para que lo aprecie y disfrute.

És en aquest punt on cobra sentit la interpretació del patrimoni, pel fet que és el mitjà a través del qual, de forma amena i comprensible, es crea un pont entre visitant i patrimoni (Morales y Ham, 2008:4 citat a Morales, 2015). Aquest vincle resulta fonamental per tal de connectar a l'espectador amb elements més grans i transcendents que ell; per aconseguir-ho, els elements tangibles del patrimoni es combinen amb els significats que proporciona el patrimoni intangible, i que acaben generant una experiència completa (Larsen, 2007).

Finalment, la tercera i última interpretació “és aquella que es genera a l'imaginari del turista després de la visita” (Morales, 2015) i també durant la mateixa; és el procés d'enteniment per part del públic d'aquella informació que se li està transmetent, i que li genera unes actituds i pensaments respecte dels recursos visitats (Ham, 2007 citat a Morales i Ham, 2008).

5.3.4. METODOLOGIA DE LA INTERPRETACIÓ

El següent punt a tractar és la metodologia de la interpretació, la manera en com s'estructura i s'aplica aquesta ferramenta. Cal tenir sempre en compte, que el tractament del missatge resulta clau en la interpretació, i se n'ha de tenir molta cura en la seva difusió pel fet que abasta una gran quantitat d'elements, ja que podem trobar diferents tipus de suport en què es pot presentar el missatge, no simplement a través de la persona del guia, sinó també mitjançant gravacions, ròtols, panells, pamflets... els quals incideixen en la comprensió del missatge (Morales, 2015).

Un dels aspectes fonamentals que hem de tenir en compte quan treballem amb la interpretació és la col·laboració de la població autòctona. El protagonisme irremplaçable de la població local ve determinat pel caràcter social de la interpretació del patrimoni (IP), que impulsarà l'arrelament de la població i el desenvolupament de la mateixa (Martín, 2002). Aquesta és una de les raons que ens han portat a considerar Xodos com a un municipi idoni per a l'aplicació de la interpretació.

A més, l'IP estimula l'interès dels habitants per la seva pròpia cultura, tradicions, patrimoni... (Toselli, 2006) a la vegada que porta a terme tota una revelació de

significats al públic, els quals aconseguiran (si la interpretació és efectiva (Morales y Ham, 2008: 7 citat a Morales 2015)) establir tota una sèrie de connexions emocionals visitant-patrimoni (Rico, 2016).

5.3.5. RELACIÓ ENTRE INTERPRETACIÓ I AUTENTICITAT

Sens dubte, una de les qualitats més buscades quant estem realitzant experiències turístiques és l'autenticitat, pel fet que “el turista busca entrar en contacte amb coses que abans no havia experimentat. Aquí resideix el valor que pot adquirir l'experiència turística. Allò típic o únic en una comunitat, regió o veïnat és allò que importa ser vivenciat”³ (MacCannel, 1967 citat a Torres, 2008).

El punt clau el trobem en el fet que, arran de la cerca de l'autenticitat, es generen dues regions (davantera i posterior). La primera d'aquestes correspon a la mercantilització de l'espai creada per als turistes, i la regió posterior passa a ser aquella on realment ocorren les formes de vida autèntiques, sense exhibicionisme ni teatralització. És a dir, “la cerca de l'autenticitat està marcada per etapes en el passatge des del front fins la part posterior” (MacCannel, 1967 citat a Torres, 2008).

Així doncs, la interpretació es presenta com a la ferramenta idònia per a la transmissió de l'autenticitat (Kohl, 2013). Això genera una correlació entre tots dos conceptes (autenticitat i interpretació) que deriva a la inclusió, cada vegada en major mesura, del patrimoni cultural i natural en les pràctiques d'oci (Rico, 2016).

En conseqüència, cal especificar que les percepcions d'autenticitat varien en funció de l'usuari i que es sustenten sobre criteris d'experiències personals anteriors, les expectatives creades, i també les qualitats del patrimoni visitat (Kohl, 2013).

³ El turista busca entrar en contacto con cosas que antes no ha experimentado. Ahí reside el valor que puede adquirir la experiencia turística. Lo típico o único de una comunidad o región o vecindario es lo que importa ser vivenciado.

Altre factor de l'increment creixent de la importància i valoració de l'autenticitat per part de l'usuari és la homogeneïtzació de cultures provocada per la globalització. Baix els ulls d'aquest fenomen mundial, les cultures són cada vegada més similars i properes, es barregen entre elles, però el visitant persisteix en perseguir allò nou i real (Kohl, 2013). O, dit d'altra manera, la necessitat de conèixer i explorar tot allò que s'amaga més enllà de l'horitzó conegut, ha portat al turista a la recerca de vivències autèntiques (Nicolau, 2009 citat a Rico, 2016), enteses aquestes com a totalment diferents al dia a dia.

Però, hi ha un límit molt fi entre autenticitat i les cultures mitificades. La fervorosa necessitat de l'amfitrió per mercantilitzar l'heterogeneïtat, pot comportar "l'espectacularització d'identitats culturals" (Bonet, 2003 citat a Toselli, 2006), o com jo prefereixo anomenar-lo, la caricaturització de la cultura. En aquest punt és on entra en escena l'IP com a mediador, la tasca de la qual és protegir dels impactes el patrimoni cultural tangible, i en especial l'intangible, protegint la integritat del comportament i de l'estil de les comunitats autòctones (Toselli, 2006).

5.3.6. AVANTATGES DE LA INTERPRETACIÓ

Un altre punt a mencionar és que l'IP ofereix un gran ventall de possibilitats, i que ha guanyat importància i rellevància pel fet que proporciona una gran quantitat de beneficis en una disparitat d'àmbits. Ara a continuació en farem algunes mencions.

Cal tenir en compte, però, que per a que l'IP aconsegueixi tota una sèrie d'avantatges, com ja hem mencionat, l'aplicació i tractament de la mateixa han de ser conseqüents i adequats. Partint de la premissa que s'hi fa un ús correcte de la interpretació del patrimoni, aquesta col·labora amb la protecció del propi patrimoni i de la identitat local, situa com a protagonista a la comunitat acollidora (millorant la seva qualitat de vida), impulsa la creació d'una oferta complementària ajustada a les necessitats socials detectades i, en definitiva, es posiciona com a ferramenta de desenvolupament social, identitari, cultural i econòmic (Castells, 2006).

Si analitzem els aspectes mencionats, quant al protagonisme de la població local, resulta imprescindible la seva participació activa com a estratègia de protecció del patrimoni, perquè “aquell qui coneix, respecta” (Castells, 2006); i no sols per part de la comunitat local, sinó que els propis hostes, a través de la interpretació, són coneixedors del significat intangible del recurs que d'altra manera desconixerien, desenvolupant en ells una consciència preocupada per la cura del patrimoni que estan visitant (Shozo citat a Larsen, 2007).

És a dir, el valor que atorguem a un recurs patrimonial no es basa en criteris estètics o d'antiguitat simplement, sinó que part important d'aquest valor li l'atorga la informació contextual que és capaç de transmetre respecte d'una època, d'una població, d'un sistema econòmic o social... (Martín, 2002). Així, la interpretació del patrimoni incrementa el valor afegit d'un recurs.

Continuant en aquesta línia de pensament, altre dels beneficis que proporciona l'IP, en aquest cas per a la població local, és que converteix el patrimoni en element identificador de la comunitat local i li atorga a aquest un valor no sols econòmic o de consum, però també històric, cultural i social (Martín, 2002). Aquests valors, formen part del que anomenem patrimoni tant natural com cultural, de manera que han d'estar contemplats dintre de l'IP, per tal de fer-ne una gestió integral i completa de les actuacions posteriors de conservació i difusió del patrimoni (Castells, 2006).

La interpretació del patrimoni és una ferramenta que pot contribuir, baix un ús adequat de la mateixa, a la sostenibilitat ambiental, social i econòmica de les àrees rurals (Martín i Martín, 2013). Ambientalment, contribueix a la conservació del patrimoni pel fet que educa al visitant per a que respecti i tingui cura dels recursos que visita (Kohl, 2009; Ham, 1992; Eagles et al., 2000 citats a Martín i Martín, 2013) i limita la capacitat de càrrega, per tal que l'activitat turística no modifiqui les comunitats receptores ni el patrimoni (Toselli, 2006) cap a una potencial degradació.

Socialment, la comunicació estratègica que es deriva de la interpretació del patrimoni, pot aconseguir una sèrie de reptes com poden ser, el gaudi per part del visitant, així com unes actituds positives d'estima envers el propi patrimoni (Morales, 2015). És a dir, la comunicació estratègica acaba generant una estratègia de conservació pel fet

que introdueix al turista en la cura cap el patrimoni (Peña, 2004), així com a la pròpia població local.

Finalment, l'ús de la interpretació pot actuar com a agent dinamitzador de les economies rurals, és a dir, l'IP en les àrees rurals pot contribuir a generar llocs de treball, complementant-se amb el turisme rural, i pot actuar com a lligam amb la sostenibilitat en l'aprofitament dels recursos (Duarte i Núñez, 1999). A més, cada vegada és més apreciat el paper de l'IP per a la satisfacció del turista (Castaño, 2005 citat a Martín i Martín, 2013), fet que repercuteix positivament en la competitivitat turística (Martín i Martín, 2013).

Continuant en el vessant econòmic, i tenint en compte la marcada estacionalitat de l'àrea mediterrània pel protagonisme del monopoli de sol i platja, el patrimoni es posiciona com a alternativa i complement als productes turístics actuals. Aquest patrimoni, a través de la ferramenta de la interpretació, pot convertir-se en productes patrimonials de qualitat que puguin promoure, entre d'altres, la desestacionalització mencionada (Castells, 2006).

5.3.7. PROBLEMES I MANCANCES EN L'APLICACIÓ DE LA INTERPRETACIÓ

Tot i els diferents beneficis que pot generar l'IP no sols en la comunitat d'acollida, sinó en general en molts àmbits, queda molta feina per davant quant a l'estudi de l'eficàcia de la mateixa, la qual cosa implica realitzar investigacions empíriques que ajuden a avaluar l'operativitat de l'aplicació de l'IP en àmbits com la gestió i la sostenibilitat (Orams M.B., 1996 citat a Martín i Martín, 2014).

En aquest cas la qüestió radica en el fet que, si bé existeixen “nombroses experiències en les que s'ha aplicat la interpretació com a ferramenta per a la posada en valor del patrimoni territorial, però a penes s'han realitzat estudis que avaluen els possibles impactes positius per al correcte desenvolupament del turisme” en espais rurals (Martín i Martín, 2014). Necessitem, aleshores, impulsar la transcendència de l'IP per

tal de millorar la qualitat de les seves pràctiques, tant en l'aplicació com en la investigació.

En aquest sentit, centrant-nos en el territori espanyol, les anàlisis han detectat algunes deficiències en la forma de desenvolupar la interpretació en el territori. Concretament, s'ha detectat un dèficit de l'aplicació de la interpretació en l'àmbit de la gestió, atès que el seu ús sol quedar restringit en la posada en valor del patrimoni, tot i el treball de difusió portat a terme per l'Associació per a la Interpretació del Patrimoni (AIP) (Santamarina, 2008 citat a Martín i Martín, 2013).

“Des d'una perspectiva de sostenibilitat i aplicabilitat, les conclusions assolides impliquen la necessitat d'abordar un canvi substancial en les tasques de planificació i gestió del desenvolupament turístic de les zones rurals espanyoles”⁴ (Martín i Martín, 2013). Això serà possible en fer una aplicació més rigorosa dels principis de la interpretació del patrimoni, enfocant la gestió y planificació d'una forma més eficient, per tal d'afavorir el desenvolupament sostenible del turisme rural (Martín i Martín, 2013).

En resum, la interpretació busca produir significats dintre del pensament del visitant, donant sentit al lloc que estan visitant, lligar emocional i intel·lectualment el visitant amb el patrimoni, afavorint una relació i un valor personal amb el mateix (Ham, 1983, 2002; Morales, 2008 citats a Morales i Ham, 2008).

D'aquesta manera, aconseguirem una major estima cap als recursos, que desembocarà en la millor conservació del patrimoni com a resultat de les actituds positives i acurades dels propis visitants.

Hem de recordar també, que interpretació i autenticitat poden arribar a ser considerats conceptes inseparables, la qual cosa pot tenir conseqüències negatives quan a la

⁴ Desde una perspectiva de sostenibilidad y aplicabilidad, las conclusiones alcanzadas implican la necesidad de abordar un cambio sustancial en las labores de planificación y gestión del desarrollo turístico de las zonas rurales españolas.

protecció de la integritat del patrimoni (recordem el concepte de caricaturització de la cultura) si no se'n prenen les mesures i limitacions adequades.

L'IP ha de ser també una ferramenta lligada a la planificació turística, per tal d'impulsar la conservació del patrimoni (Peña, 2004), l'ús i defensa dels béns culturals arrelats a una comunitat, i també el rendiment econòmic de les accions desenvolupades (Castells, 2006).

Tot i que queda molta feina per davant quant a la correcta aplicació de la interpretació, si s'aconsegueixen corregir els errors a l'hora de dur a terme una aplicació correcta de la interpretació, es tracta d'una ferramenta molt útil, que proporciona una sèrie de punts positius en els diferents àmbits d'aplicació, promovent el progrés econòmic, social i cultural de les comunitats implicades (Castells, 2006).

6. ANÀLISI

6.1. ANÀLISI DE L'ENTREVISTA A UN INFORMANT QUALIFICAT

En aquest apartat analitzarem la informació primària proporcionada per l'expert en interpretació i també en el propi municipi de Xodos, Artur Aparici.

Al llarg d'aquesta entrevista, entre d'altres temes, eixirà també a rel·luir la història del poble i els seu desenvolupament al llarg del temps, de manera que de vegades es farà menció a aspectes de la societat, de l'economia, de les costums... que seran globals per al territori, i d'altres vegades es tractaran aspectes més particulars i específics de Xodos.

Per tal de fer-ne un discurs més lògic, analitzarem l'entrevista seguint un fil argumental en funció dels diferents temes tractats, i no en l'ordre cronològic com va ser desenvolupada. D'aquesta manera, la primera parada la farem en el concepte de la interpretació, que resulta part fonamental d'aquest Treball de Final de Grau, així com de bona part del significat de l'entrevista.

6.1.1. INTERPRETACIÓ

Recordem que la interpretació és un concepte complex on conflueixen una gran varietat d'elements, entre d'ells la informació, però que aquesta ha de superar els límits que les simples dades proporcionen, per tal d'arribar a uns nivells de qualitat turística més elevats.

«La interpretació va més enllà de la informació. En la gestió turística, arriba un punt en que la informació es queda curta, perquè també el model turístic canvia»

Per tant, aquesta experiència turística de major profunditat i amb creixent demanda és possible amb la confluència i col·laboració de la població local i del visitant, de manera que totes dues parts formen part de la recerca de l'ànima del lloc que es visita.

«La interpretació va rasant capes a la realitat, va aprofundint més i tracta d'arribar a l'ànima del lloc. La interpretació vol captar l'ànima del lloc. Per aconseguir-ho, entre els turistes i la gent del lloc s'ha de crear una relació que permeti anar més enllà d'una visita superficial»

Així doncs, a través de la combinació de la informació amb altres elements propis de la interpretació (ús dels sentits, tècniques per sorprendre l'espectador...), aconseguim interpretar el territori per a l'espectador, aconseguim interpretar el present a través de la història.

Cal tenir en compte, però, que hem de saber orientar correctament la interpretació perquè, mentre que la informació es limita a parlar recurs per recurs, la interpretació crea un discurs narratiu lògic on de forma casual es van introduint els diferents recursos seleccionats que donaran cabuda a la visita.

«La interpretació s'apunta de vegades al patrimoni, es pensa que el patrimoni necessita ser interpretat, però sobretot per a fer interpretació s'ha de crear un discurs»

Aquestes manifestacions sobre la interpretació són coherents amb allò exposat per la literatura, alhora que es posa èmfasi en la comunicació: sobre els límits de la informació si és superficial; sobre el potencial de condensar amb la interpretació les claus d'un espai, o l'ànima del lloc; i, sobretot, per la importància de generar un discurs. Amb aquest enfocament de la ferramenta, passem a identificar els recursos susceptibles de convertir-se en clau per a la construcció del discurs.

6.1.2. HISTÒRIA DE XODOS

El coneixement de l'evolució històrica del lloc és un punt de partida necessari. En el cas que ens ocupa, si anem a cercar els orígens del municipi (o almenys els inicis de l'ocupació de les terres que hui dia conformen el seu terme municipal), ens hem de remuntar al Neolític.

«Va haver-hi població en el neolític i, de fet, hi havia pintures rupestres a Xodos que van desaparèixer com a resultat d'actes vandàlics. També han aparegut puntes de fletxa al Mas de Sanahuja, possiblement pertanyents a alguna població nòmada del Neolític»

Els voltants de Sant Joan de Penyagolosa (un santuari localitzat als peus del cim del Penyagolosa) van ser una zona de caça durant el Neolític. Les tècniques de caça d'aleshores eren molt rudimentàries; una d'elles consistia a prendre foc al bosc, i esperar els animals que fugirien del foc per a atacar-los.

Altra tècnica de caça consistia a localitzar una zona amb precipici. Allí col·locaven un cabirol amb sal, per atraure les cabres. La idea era que el pes de l'animal a sobre del cabiró, el desestabilitzaria, de manera que cabiró i cabra caurien al precipici i els neolítics haurien d'anar al barranc a per la presa.

S'han trobat també restes de poblats pel terme que pertanyen a l'Edat del Ferro i l'Edat del Bronze, i degué haver-hi també, a continuació, un poblal iber.

En comparació amb els romans que vindran després, els ibers tenien una estructura social prou feble, molt rudimentària i poc estructurada. No tenien una estructura piramidal rígida on hi havia una autoritat o algun membre de la tribu dominant.

Concretament, els ibers que habitaven la zona de Xodos, a més d'altres territoris, eren coneguts com a *ilercavons*.

«Nosaltres érem els ilercavons, pertanyíem a la tribu d'Ilercavona, que s'estenia de la zona del Baix Ebre fins el Matarranya»

Amb l'arribada dels romans a la península al segle III aC, els ilerconvons es troben al mig de la disputa de dos potències altament superiors a ells (tant social com tecnològicament): Roma i Cartago, que s'enfronten a la península.

Els romans, aleshores, ofereixen als ibers treva o guerra. Aquests, que no es veien capacitats a oferir resistència als romans (les defenses rudimentàries que tenien els ibers on empraven les altures de forma estratègica no eren obstacle a la avançada tecnologia romana), van acceptar dòcilment la invasió, produint-se el conegut procés de romanització.

«Els romans eren molt “peseteros”, controlaven molt els temes fiscals. Aleshores “oferien” als ibers treva o guerra. És a dir, podien rendir-se al domini dels romans i passar a dependre d'ells, per servir-los i pagar les taxes, o a la guerra. Els romans van establir un centre polític i de recaptació a la Península a Forcall, Sagunt i Tortosa. Es desconeix de quin de tots ells deuria dependre Xodos»

Una vegada s'havien establert en territori iber, els romans van voler traure el màxim rendiment de les terres conquerides, per tal de poder enviar aliments (blat, oli...) a Roma. Com que els ibers s'havien establert de forma defensiva en llocs elevats, però la tecnologia romana no necessitava de llocs estratègics elevats, sinó que imperava la productivitat, van traslladar algunes poblacions iberes a zones més baixes i agrícolament més rendibles.

«Seguint aquests criteris, el poblat iber que hi degué haver establert a Xodos va durar sols fins el segle II aC, no més, per a després ser traslladat a zones més baixes. D'aquesta manera, cap la possibilitat de que el que coneixem hui com a poble de Xodos, tingué una època de la seva història en què es degué quedar despoblat i a 0 de població»

D'aquesta manera, i a diferència de la creença més estesa, el poblar iber xodenc degué estar establert ja en l'emplaçament actual del poble, i no al capdamunt del Marinet, tot i que no hi ha constància arqueològica del fet.

«Tot i això, les restes del poblat que podem trobar al pic Marinet, no pertanyen a un poblat iber, sinó que correspon al primer poblat àrab»

En època musulmana, Xodos va recuperar altitud; d'una banda, els àrabs es van establir al pic Marinet, on la pròpia orografia ofería una defensa natural; d'altra banda, es van establir també on hui dia es troba el poble.

«En aquest poblat, durant època àrab, va viure una sèrie de gent marginal, és a dir, la zona de Xodos estava considerada com a la zona marginal de l'Alcalaten, tenint en compte la gran distància que separava Xodos dels dos castells. En eixa zona de l'Alcalatén, el control dels caps militars àrabs era menor, que suposava la contrapartida per tindre que viure en una zona de frontera»

Els àrabs es dedicaven principalment a l'explotació ramadera, tot i que ells van ser qui van introduir l'agricultura. A banda, però, la mineria era també una de les activitats principals que hi desenvolupaven.

«La població àrab disseminada pel terme tenia dos activitats principals: la ramaderia i la mineria. A Xodos hi havia una fundació de ferro, localitzada de camí a Llucena, al Mas de la Nogueta. Això ho podem saber gràcies a les restes que han quedat de la fundació del ferro, conegudes com a "cagaferros", que s'han trobat pels bancals que rodegen la Nogueta. Per tant, al voltant d'eixa zona també hi havia població establerta»

Un dels elements que deixa constància de l'existència del poblat àrab és la Torre Mola, que fou construïda com a element defensiu i estratègic. Aquesta és anterior a la construcció de la muralla.

«La torre realitzava una funció militar, de control estratègic de la zona, però bàsicament, si hi havia un perill militar, un atac, l'estratègia dels àrabs no era la defensa, sinó la fugida cap al castell de l'Alcalatén. Dintre de la comarca o tinença de l'Alcalatén hi havia dos castells: un prop de l'Alcora i l'altre a Llucena. De fet, "Alcalatén" significa "dos castells"»

Tenint en compte aleshores el que hem mencionat amb anterioritat, arribem a la conclusió de que Xodos en època musulmana desenvolupava una funció estratègica: actuava com a ciutat vigia, encarregada de portar notícies als castells en cas d'atac. El seu enclavament estratègic s'evidencia en més períodes històrics.

«La població que va ser establerta a Xodos no havia de desenvolupar un rol defensiu, sinó de control del Riu Llucena (una zona de pas important). Per

exemple, durant la Guerra Civil, l'exèrcit franquista va entrar per Xodos i van baixar per La Lloma, direcció Llucena»

De la informació que tenim d'ells en sabem que es tractava d'una població molt reduïda que es va anar disseminant pel terme i que no van arribar a construir un temple de culte a l'interior de les muralles, tot i les característiques de l'actual església cristiana.

«Els àrabs de Xodos no tenien construït un lloc de culte, una Mezquita, pel fet que hi havia poca població allí establerta i eren gent molt senzilla»

Aquest és un punt important a tindre en compte, pel fet que la localització de l'església cristiana de Xodos no permet donar-li la volta a la construcció en la seva totalitat, el que caldria esperar, tenint en compte el tipus de rituals portats a terme per part de l'església catòlica, on les processons solen consistir a donar voltes a l'edifici de culte. Tot i la confusió que desperta aquest fet, no existeix evidència de l'existència d'una mesquita que justifiqui aquest emplaçament.

Amb l'arribada de Jaume I el Conqueridor, molts senyors van ajudar-lo a conquerir terres, tots esperant com a recompensa que part de les terres conquerides els foren entregades.

«Aquells que no eren senyors, no tenien dret a tindre un "senyorio", de manera que passaven a ser d'un poble per davall del senyor, perquè les relacions eren de tipus feudal»

En aquest cas, Ximén d'Arenós, qui va ajudar Jaume I en la conquesta de la ciutat de Borriana entre d'altres, li va ser entregada la comarca de l'Alcalatén, dintre de la qual es troba el municipi de Xodos.

El senyor feudal de l'Alcalatén, Ximén d'Arenós, es constituïa com a amo i senyor de tota la comarca. Aquest, a la seva vegada, distribuïa les terres entre una vintena de masovers, que no eren amos de les terres, però actuaven com a tals, amb la diferència de que periòdicament havien de pagar al senyor una sèrie de tributs. Aquesta relació de poder és coneguda com a *emfiteusi*.

«Emfiteusi vol dir que l'amo [de la comarca] t'ha adjudicat eixe mas a arrel d'algun acord amb ell, i tu eres responsable d'un arrendament vitalici, que no acabarà amb la teva mort, sinó que els teus fills heretaran l'emfiteusi del mas»

L'emfiteusi no és un arrendament convencional, és una forma de propietat. El masover està obligat a realitzar una sèrie de pagaments prèviament estipulats, però a canvi és lliure de prendre les decisions que consideri oportunes.

En època de Jaume I va dur-se a terme la construcció tant de l'església com de la muralla així com la creació de la carta pobla de Xodos, la primera de tot l'Alcalatén.

«La primera carta pobla de l'Alcalatén va ser la de Xodos. En eixe moment, l'àmbit territorial del que era Xodos, incloïa també el terme d'Useres, i a partir del 1400 es va dividir el terme en dos»

Amb tot, la situació és aquesta:

«Hem passat de que a l'Edat Mitjana els masovers són els més rics, els poderosos del poble (formaven part del consell aquells que tenien els masos més grans), que tenien el poder polític, sempre per baix del senyor de la comarca, que es limita a rebre els impostos que li han de pagar aquells que estan per baix d'ell i que no apareix mai a l'escena (el Comte d'Aranda vivia a Madrid), a la situació de que els masos es van agraritzant, i al mateix temps es van fragmentant cada vegada més amb el pas de les generacions»

6.1.3. AGRICULTURA I RAMADERIA A XODOS

Cal destacar, però, que l'orografia del terme ha dificultat al llarg de la història el poder dedicar-se a l'agricultura, pel fet que són escasses les zones planes que faciliten els conreus, mentre que és ben habitual trobar-se amb zones muntanyoses, on els bancals són més difícils de construir i de vegades la seva extensió és altament limitada, deixant unes superfícies de conreu ben escasses.

«Et poses a fer bancal, i arriba un moment que, per més que apures, el total de la superfície agrària és reduït»

Així doncs, surt a relluir la tardança que va experimentar el terme a convertir-se en zona agrícola, ja ben entrat el segle XIX, pel fet que en comparació amb altres termes

municipals confrontants com Vistabella o Useres, la superfície agrària de Xodos resulta ínfima, el que presenta certa dificultat per a que la gent pugui viure del conreu de la terra.

«Si la gent hagués de viure de l'agricultura, Xodos no admetria una població molt gran per les característiques orogràfiques del terme»

6.1.4. CARACTERÍSTIQUES / RECLAMS TURÍSTICS DE XODOS

Un dels primers trets que va destacar Artur Aparici per ser dels primers que salten a la vista en entrar en territori xodenc és el paisatge. A mesura que ens anem endinsant en el terme i anem avançant cap al poble (i també quan continuem del poble cap amunt) ens n'adonem com canvia la vegetació, adaptant-se al canvi d'orografia.

Aquest fet, denota a la seva vegada, la diferència d'altitud que hi trobem de la part més baixa del terme respecte de la més elevada, pel fet que s'entén que la flora va variant en adaptar-se als diferents canvis d'altitud.

«Una característica, una peculiaritat de Xodos és que possiblement és el poble del País Valencià que té una diferència d'altura i del terme més gran. El mas de l'Estepà, que és la zona més baixa es troba a 600m i el pic [del Penyagolosa] a 1800m»

Aquests desnivell, però, no va ser obstacle en absolut per al desenvolupament de la ramaderia, que al llarg de la història del municipi ha sigut una de les activitats principals. Per exemple, durant l'Edat Mitjana, els pobladors de la zona del Maestrat, dels Ports, i bona part de l'Alt Millars són bàsicament productors de llana.

«Una gran part de la producció d'aquesta llana es transportava a través del port de Peníscola, cap al nord d'Itàlia, on hi havia 30.000-40.000 telers, ja que era una zona molt especialitzada en la transformació de la llana, en el sector tèxtil»

Per tant, al llarg de la història, els pobladors de Xodos eren ramaders fonamentalment, i l'agricultura tenia una finalitat instrumental, per al manteniment de la població. Era un complement a l'activitat ramadera, d'autoabastiment per al consum alimentari dels de casa, però no vivien de la producció agrària.

Aquesta situació, però, canviarà cap al segle XVIII, quan es produeix un augment demogràfic generalitzat com a resultat de, entre d'altres factors, la millora de les condicions de vida. Com a conseqüència, s'anirà introduint l'agricultura com a base de l'economia de forma gradual, per tal de tractar d'alimentar tot aquest excedent poblacional.

A la seva vegada, la implantació de l'agricultura generarà com a contrapartida la continuació en l'increment demogràfic generat per l'excedent, que permet alimentar un major nombre de persones, entrant en un cercle sense precedents de creixement.

«Amb la introducció de la patata, el creixement demogràfic es dispara, donat que és un aliment amb molta capacitat d'alimentar la població»

Altra de les conseqüències de la introducció de l'agricultura, específica del territori, és la reducció de la rendibilitat del negoci de la llana anteriorment mencionat.

«La transició ocorre a arrel de dos factors principals: per a alimentar la creixent població i perquè el negoci de la llana cada vegada és menys rendible»

Conseqüentment, vindrà aparellada a l'agrarització el procés de transformació del terme i del paisatge, que passarà de ser ramader a agrari, provocant canvis en la seva flora i fauna. Així, aquest nou paisatge agrari serà confeccionat al voltant de 1820 i endavant.

«Es posen a fer bancals “com a locos”»

Tal com hem mencionat abans, tot i que a les zones més planes de l'Alcalatén la transició va ser relativament ràpida, la zona de Xodos, per la seva mencionada orografia, es va demorar més.

Aquesta agrarització generarà una nova pràctica quant al tractament de l'herència, donat que, mentre que quan imperava la ramaderia com a activitat principal de l'economia les terres que pertanyien a una família no es dividien per l'herència, una vegada s'implanta l'agricultura, el sistema canvia completament.

«Al principi, els masovers, com solament vivien de la ramaderia, no dividien les terres. El problema es presenta quan comença la transició de la ramaderia a l'agricultura»

Ací al territori valencià, però, sempre ha sigut pràctica comú dividir les terres entre els hereus, tret d'alguns casos aïllats, on les famílies més acomodades i poderoses vinculaven

les terres, de manera que foren indivisibles per part dels hereus, i així no perdre capital. Aquesta vinculació de la terra consistia a establir la indivisibilitat de la totalitat de terres que pertanyien a una família, de manera que si els hereus volien vendre les terres, ho havien de fer en la totalitat de les mateixes.

«Quan es va fer la Revolució Liberal es desamortitzen els béns de l'església, però també els béns comunals. S'eliminen per la Reforma Liberal els vincles creats en les terres, perquè passa a considerar-se il·legal. El que es vol aconseguir d'aquesta manera és crear un mercat de la terra, per a que la creixent burgesia agrària compri terres»

Amb aquest nou mercat de la terra, les famílies que treballaven per a ells mateixos es veuen obligats a convertir-se en jornalers (proletariat agrícola) i anar a treballar per al burgès que va adquirir les terres. Açò ocorre pel fet que si la costum és anar dividint la terra entre els hereus, cada vegada la mida de l'explotació familiar agrícola és menor i les famílies van empobrint-se fins al punt que han de convertir-se al proletariat per la insuficiència de l'activitat agrícola.

«Els pobres es proletaritzen cada vegada més, perquè han d'anar més a jornal, a pelar pins, a segar, a esquilar... havien d'anar buscant-se la vida, perquè la unitat d'explotació familiar per a la subsistència és cada vegada més reduïda, de manera que cada vegada més, les famílies necessiten ingressos crematístics (econòmics, monetaris), que no provenen de l'autosubsistència, sinó que provenen de la proletarització, de la salarització, del treball com a jornalers que han de portar a terme perquè no tenen suficient amb l'explotació agrària»

Aquesta divisió constant de les terres serà apreciable fins i tot de forma visual, donat que el terme de Xodos passarà de tenir una vintena de grans masos, a tenir-ne més d'un centenar de petits.

«Si agafem qualsevol mas, podem observar que, sobre la mateixa estructura de la casa, es van afegint altres dependències o corralets que servien per a allotjar els fills en "independitzar-se" però sense sortir de la finca, per evitar la divisió de terres»

D'aquesta manera, passem d'una situació durant l'Edat Mitjana en que els masovers (els propietaris d'aquesta vintena de masos) són els més rics i poderosos del terme, que tenen

totes les terres baix el seu poder a una nova situació en que els masos cada vegada són més pobres per la divisió per herència, i apareix la proletarització com a solució per a guanyar-se la vida.

«És a dir, arriba un moment que fins i tot la classe alta està entrant en un procés de descens social generalitzat, que afecta a tots (als pobres més, clar)»

6.1.5. DEMOGRAFIA DE XODOS

L'any 1913 suposa el màxim poblacional de Xodos, és a dir, és l'any en tota la història del municipi en que es registra la major quantitat de població, tot tenint en compte aquells que resideixen tant al poble com als masos.

«A partir de 1913 es produeix una emigració cap a Barcelona, que es troba en ple procés d'expansió industrial; és una eixida davant la precarietat, la crisi...»

Si recordem l'apartat destinat al despoblament, les primeres en marxar van ser les dones, que en el cas de Xodos, entre d'altres molts municipis, eren “posades en amo” per a anar-se'n a treballar per a la burgesia barcelonina. Amb el temps, seran famílies senceres les que acabaran emigraran.

«En aquesta primera emigració acaben anant-se'n 200 persones. Després hi ha un freno en les emigracions, perquè amb la partida de 200 persones ja troben un alleujament de la mà d'obra i es redistribueixen els llocs de treball, de moment suficients. Al voltant de 1930 quasi que no hi ha moviments. Després ve la guerra, i després de la guerra ve la fam. I en la fam s'ha de ser molt valent per a anar-se'n, o tindre-ho molt clar»

Més endavant, als anys 50, emigraran de Xodos els fills de les famílies riques, que fugen de la caiguda social de classe abans apuntada. D'aquesta manera, les eixides que el poble no els proporciona en relació amb la formació que han adquirit, se'n van a buscar-la fora. En aquesta ocasió, aprofitant les connexions familiars, molts d'ells crearan negocis al centre de Castelló.

La següent eixida es produeix als anys 60 i 70, aparellada amb l'auge de la indústria del taulell, que farà disminuir considerablement la mà d'obra de Xodos, que marxarà a buscar feina a les fàbriques.

«Ja no baixen a la ciutat a crear negocis, perquè no són de la classe adinerada, i tampoc viuen al centre de la ciutat»

El resultat serà una piràmide poblacional molt envellida, pel fet que les dones joves en edat fèrtil han marxat i la població no es va regenerant, arribant a la situació actual.

Aquesta situació actual, transforma el món rural de manera que la població treballa a la ciutat entre setmana i torna al poble els caps de setmana, i viceversa. Apareixen les segones residències i el poble es va convertint principalment al sector terciari, deixant cada vegada menys població que es dedica com a activitat principal i subsisteix amb el conreu de les terres i la ramaderia.

La mobilitat determina el ritme de la societat. La gent jove dels pobles es desplaça a la ciutat per anar a la universitat, i moltes vegades no retornen diàriament al poble, sinó que es queden en pisos de lloguer. Apareix, així, el concepte creat per l'entrevistat de *població flotant*.

«Xodos té molta més població flotant que fixa. Gent que tenen interessos i vincles al poble, siguin o no d'allí»

Al llarg de la història de Xodos, la quantitat de població que hi ha viscut al terme ha tendit a ser més bé escassa i disseminada, en part perquè la productivitat del terme resultava reduïda.

«Si tenim un territori, que d'entrada ja és complicat posar-lo en producció agrària per les condicions del terreny, eixe territori arribarà un punt que serà capaç de sostindre, d'alimentar a una quantitat "x" de població, no més»

Aquest fet és també aplicable a la situació actual, en què els pobles es queden "obsolets" i on manquen les ofertes de treball que puguin acontentar la població local, de manera que fugen a la ciutat a la recerca de millors ofertes, a banda d'una major varietat de les mateixes.

6.2. TEMA DEL DISCURS INTERPRETATIU

Arran de la informació recopilada a través de l'entrevista analitzada en l'apartat anterior, ens trobem davant del repte de identificar un tema que pugui desenvolupar un discurs posterior, com a part del procés interpretatiu.

Tal com hem apuntat en el Marc Teòric (així com també ha sigut mencionat en l'entrevista), el punt de partida de la interpretació és el tema. En aquest cas, el tema motor escollit que liderarà la interpretació del municipi serà “Xodos com a gresol de cultures”, com a resultat del recorregut a través de la història del municipi, il·lustrador de la situació actual del mateix. Els recursos identificats no tenen un element, un període històric, un fenomen immaterial que destaquï en excés. Més bé trobem un conjunt dilatat en el temps que permetria un recorregut ben atractiu sobre un destí rural com Xodos.

6.3. ANÀLISI DELS RECURSOS

Els apartats següents serviran per a dur a terme la identificació dels diferents recursos de què disposa el municipi, que permetrà amb posterioritat poder-ne fer una selecció dels mateixos, tot cenyint-se al tema proposat.

És important tenir en compte, però, que els recursos precisen d'un tractament i anàlisi previ, que permetrà la seva posada en valor, de manera que puguin ser objecte d'interpretació i base del producte posterior.

6.3.1. RECURSOS LOCALITZATS A XODOS

En primer lloc, per tal de quantificar i qualificar els recursos de què disposa el municipi de Xodos, hem de començar per fer-ne l'inventari o recull dels mateixos. El llistat que es proposa a continuació es tracta d'un recull parcial, partint de les propostes trobades a través de la xarxa, altres de mencionades en l'entrevista amb Artur Aparici, i d'altres procedents del coneixement personal del municipi:

1. Santuari de Sant Joan de Penyagolosa

2. Camí dels Pelegrins de les Useres
3. Centre d'Interpretació del Parc Natural Penyagolosa
4. Romeria a Sant Joan de Penyagolosa
5. Aplec del Penyagolosa
6. Ermita de Sant Cristòfol
7. Antic forn
8. Festes d'agost
9. Torre Mola
10. Església Parroquial de Sant Pere
11. Portal de la Muralla
12. Poblat àrab del Marinet
13. Pintures rupestres a la Cova de Gargant
14. Fundició de ferro d'origen àrab
15. Pic Penyagolosa
16. Pic Marinet
17. Antiga presó
18. El Molí
19. Parc Natural de Penyagolosa

Cal mencionar, però, que aquest recull de 19 recursos té caràcter específic d'aquest Treball de Final de Grau i que no és rígid, sinó que altres recursos podrien ser afegits, donat que hi ha recursos que són difícils d'identificar com no sigui a través de la població local i de la memòria històrica del municipi.

Dintre d'aquest llistat podem trobar recursos tant de caràcter material com immaterial, que poden ser considerats recursos turístics. De tots ells, amb posterioritat se'n farà una selecció en funció de la seva adequació al discurs.

Amb el llistat superior i per tal de poder-ne fer un tractament analític dels recursos, aquests seran classificats dintre de les categories mencionades en el Marc Teòric (A / B / C / D), segons la classificació proposada per Diego López Olivares.

Taula 1. Classificació per categories dels recursos de Xodos

Nº	NOMBRE DEL RECURSO	CATEGORÍA	TIPO	SUBTIPO 1	SUBTIPO 2
1	Pic Penyagolosa (1.813 m)	A	1.1	1.1.1	1.1.1.1
2	Parc Natural de Penyagolosa	A	1.1	1.1.1	1.1.1.2
3	Tossal del Marinet (1.467 m)	A	1.1	1.1.1	1.1.1.2
4	Santuari de Sant Joan de Penyagolosa	B	2.1	2.1.1	2.1.1.2
5	Església Parroquial de Sant Pere	B	2.1	2.1.1	2.1.1.2
6	Ermita de Sant Cristòfol	B	2.1	2.1.1	2.1.1.5
7	Antiga presó	B	2.1	2.1.2	2.1.2.4
8	Portal de la Muralla	B	2.1	2.1.3	2.1.3.2
9	Torre Mola	B	2.1	2.1.3	2.1.3.3
10	Poblat àrab al Marinet	B	2.3	2.3.1	
11	Fundició de ferro d'origen àrab	B	2.3	2.3.1.	
12	Pintures rupestres a la Cova de Gargant	B	2.3	2.3.2	
13	Antic forn	B	2.4	2.4.3	
14	El Molí	B	2.4	2.4.4	
15	Centre d'Interpretació del Parc Natural Penyagolosa	B	2.7	2.7.1	
16	Festes d'agost	D	4.2	4.2.1	4.2.1.1
17	Camí dels Pelegrins de les Useres	D	4.2	4.2.1	4.2.1.2
18	Romeria a Sant Joan de Penyagolosa	D	4.2	4.2.1	4.2.1.2
19	Aplec del Penyagolosa	D	4.4	4.4.1	4.4.1.3

Font: Elaboració pròpia

Aquest quadre òptic que permet fàcilment localitzar els recursos, de manera que ens fem una idea del tipus de categoria imperant al municipi, així com el tipus de recursos més comuns. Tot i això, amb una anàlisi quantitativa més específica, fem una aproximació a les dades per categories:

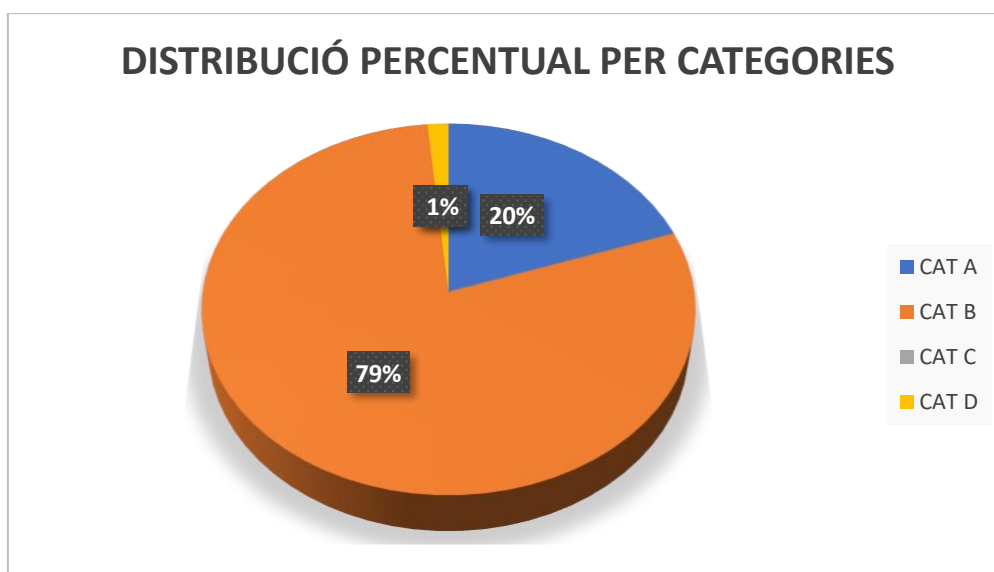
Taula 2. Càlcul percentual de la quantitat de recursos per categories

CATEGORÍES	NÚMERO	% SOBRE EL TOTAL
A – Atractiu o recurs natural o paisatgístic	3	15'79%
B – Recurs històric-monumental, tècnic, etnològic i artístic	12	63'16%
C – Recurs artesà i gastronòmic	0	0%
D – Folklore, festes i esdeveniments programats	4	21'05%
TOTAL	19	100%

Font: Elaboració pròpia

A trets generals, crida clarament l'atenció el predomini de la categoria B en aquest recull de recursos, que amb un hegemònic 63'16% agrupa més de la meitat dels recursos. La següent categoria en quantitat és la D, que amb un 21'05% i solament 4 recursos, queda lluny dels 12 englobats com atractius o recursos naturals o paisatgístics. A continuació, la categoria A consta de 3 recursos, amb un 15'79%, i finalment i amb cap recurs, crida l'atenció la categoria C.

Gràfic 1. Distribució percentual dels recursos per categories

Font: Elaboració pròpia

A través del gràfic superior, es mostra la distribució percentual per categories d'una manera més visual, que permet clarament ressaltar el predomini dels recursos de tipus històric-monumentals, tècnics, etnològics i artístics (categoria B), a la vegada que crida l'atenció l'absència de categoria C.

6.3.2. SELECCIÓ DE RECURSOS

Per continuar en l'anàlisi dels recursos, en farem una selecció respecte del llistat en l'apartat anterior, per tal que ens enfoquem en aquells recursos que lliguen amb el tema "Xodos com a gresol de cultures".

Els temes que s'obren amb l'anàlisi anterior són diversos i, amb ells, es pot confeccionar un discurs més o menys extens. Una de les claus de la interpretació és restringir el recorregut a un tema (Morales, 2015) i que aquest pugui quedar ben condensat per a la

comunicació estratègica als diversos públics. En aquest sentit, hem escollit un recorregut on l'espai del terme de Xodos com a territori per on han viscut cultures diverses quedi palès.

Així, trobem que per tal d'il·lustrar el recorregut històric del municipi, resulten potencials recursos els següents:

1. Torre Mola
2. Església Parroquial de Sant Pere
3. Portal de la Muralla
4. Poblament àrab del Marinet
5. Pintures rupestres a la Cova de Gargant
6. Fundició de ferro d'origen àrab

Aquesta selecció de recursos queda estretament lligada al contingut de l'entrevista amb Artur Aparici, pel fet que molts d'ells apareixen en l'anàlisi de la mateixa (i d'altres que no hi apareixen directament analitzats van ser mencionats durant l'entrevista).

A continuació, en farem una descripció més detallada de tots ells, a la vegada que aportarem algunes claus de la seva connexió amb el tema del discurs. Per tal que quedi més clar el fil conductor del discurs, en farem una presentació cronològica dels recursos, en la línia que es seguiria en el recorregut.

6.3.2.1. PINTURES RUPESTRES A LA COVA DE GARGANT

D'entre les diferents mostres d'art rupestres que podem trobar al terme, la que Artur Aparici va destacar en l'entrevista va ser la de la Cova de Gargant. Es tracta de motius molt esquemàtics i simples, que tot i que es considera que deuen datar de l'Edat del Bronze, no s'hi pot saber amb exactitud (Cervera i Viciano, 2008).

Aquest conjunt rupestre correspon a l'Art Llevantí Mediterrani i va ser declarat Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO. Es tracta d'un conjunt d'abrics que ens serviran per il·lustrar en el discurs aquestes primeres èpoques de l'ocupació del territori, tot i que "les

restes conservades actualment són escasses, principalment a causa de dos factors: l'espoli i a processos erosius de diferent índole” (Penyagolosa Travel, s.d.).

6.3.2.2.FUNDICIÓ DE FERRO D'ORIGEN ÀRAB

Cal destacar, en primer lloc, que el coneixement personal d'aquest recurs va vindre a partir de l'entrevista amb Artur Aparici. Tot i l'escassa informació que en podem trobar al respecte en la xarxa sobre l'activitat metal·lúrgica a Xodos, aquesta va tindre una gran importància en el terme, ja que podem trobar en diverses parts del terme les restes d'escòria que l'activitat va deixar (Artur Aparici en l'entrevista els anomena “cagaferros”). Així d'important va ser el treball dels metalls que fins i tot en la toponímia en trobem restes: el collet del Cagaferar va ser una zona amb elevada activitat metal·lúrgica (Cervera, 2004).

6.3.2.3.POBLAT ÀRAB DEL MARINET

Aquestes restes arqueològiques suposen la font material més significativa i representativa de la ocupació islàmica en terres valencianes (*xarq al-Andalus*) durant els primers segles, mentre que, d'altra banda, les fonts escrites àrabs en són ben escasses (Selma, 2009).

Sabem, per comparació amb altres localitzacions, que la tria del Marinet com a punt per a establir-se els àrabs no va ser casual, sinó que en començar l'ocupació musulmana, es tornen a recuperar els assentaments en altura. Això els permet, de fet, aprofitar les defenses naturals que proporciona el desnivell (Selma, 2009).

El poblat àrab que trobem al Marinet consta d'una muralla en pedra seca disposada al voltant dels habitatges, de planta quadrangular en aquelles d'ús no residencial i planta rectangular en aquelles d'ús domèstic. Les cases, presenten una disposició de les dependències al voltant d'un pati interior, la dimensió de les quals depenia de la mida de l'agrupació familiar (Selma, 2009).

Tot i això, les restes arqueològiques estudiades indiquen una breu ocupació de la zona del Marinet, donat que daten d'entre els segles VIII i IX (Selma, 2009).

Aquest recurs és clarament il·lustrador dintre del discurs de l'època d'ocupació àrab, així com també ho és la Torre Mola. D'una banda, el poblat del Marinet suposa l'inici de l'ocupació musulmana, quan impera la recerca de les altures i de les defenses naturals, mentre que amb posterioritat, quan entra a jugar el seu paper la Torre Mola, haurem avançat en el recorregut fins el punt en que es traslladen a zones més baix, que anirà posteriorment seguit d'una altra baixada de les latituds amb l'arribada dels romans, tot creant un fil cronològic a dintre del discurs.

6.3.2.4. TORRE MOLA

Si recuperem la informació recopilada en l'entrevista, la Torre Mola es posiciona com a element identificador de la cultura àrab que s'hi va establir allí. La seva funció era la de control estratègic de la zona, donada la seva posició privilegiada en altura que permetia fàcilment vigilar els voltants.

Concretament, el castell (i el municipi de Xodos en general) es troba situat en una localització estratègica en la conca alta del riu Alcalatén, de manera que servia, juntament amb altres poblacions, de zona de vigilància entre Mosquerola i Borriana (Penyagolosa Travel, s.d.)

Aquest primer element dels llistat de recursos seleccionats ens pot ser d'utilitat per al discurs, en la mesura que permet, d'una banda, significar l'origen àrab del municipi i, d'altra banda, deixar entreveure com la població musulmana primera que es va establir al pic Marinet (tal com veurem amb posterioritat) va acabar descendint en altura i assentant-se sobre "La Roca", en l'actual emplaçament.

6.3.2.5.PORTAL DE LA MURALLA

La muralla d'època medieval contava amb dues entrades o portals, dels quals solament hui queda el que podem observar a la imatge. Aquesta entrada porticada suposa l'entrada al recinte de l'Església.

Quant al discurs interpretatiu, i conjuntament amb l'Església, pot servir per tal d'il·lustrar l'època cristiana.

6.3.2.6.ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT PERE

La construcció de l'església del poble data del segle XVII i la seva estructura interior es distribueix en una nau amb tres altars i un campanar adossat a la mateixa estructura (Ajuntament de Xodos, s.d.).

Aquest temple catòlic va ser catalogat com a Bé de Rellevància Local per la Generalitat Valenciana (Barberà, 2015).

La importància d'aquesta construcció respecte del fil conductor de la interpretació, "Xodos com a gresol de cultures", recau en la introducció de la cultura cristiana dintre del discurs. És a dir, a partir de la informació recopilada amb l'entrevista, sabem que la seva construcció primera data de la conquesta cristiana (tot i que la norma general portaria a pensar que s'allotja a sobre d'una mesquita àrab anterior).

D'aquesta manera podem, a través de la visita al lloc de culte cristià, introduir tota la història de l'etapa cristiana a Xodos, la substitució de cultures i religions en el temps, la conquesta de Jaume I el 1233, la creació de la carta pobla en 1254...

7. CONCLUSIONS

Som conscients de la necessitat de generar un relat on es comuniqui de forma estratègica i atractiva el *gresol de cultures* que ha estat Xodos. Una narrativa que pugui descobrir a xodencs i xodenques el seu passat i projectar-se al futur, alhora que mostrar als visitants un patrimoni natural i cultural que els faci reflexionar sobre els territoris d'interior, la seua història i el seu desenvolupament.

És important, doncs, destacar en aquest procés interpretatiu el paper decisiu, tant de la població de Xodos com a agents vius i generadors de la història del municipi, per tal que puguin descobrir i apreciar les seues arrels; com del visitant, que serà aquell qui donarà sentit al discurs de la interpretació, i que generarà en el seu imaginari la tercera interpretació (com ja hem mencionat abans).

El recorregut pels assentaments neolítics, ibers (la relació amb els romans), musulmans i cristians ens mostra un esdevenir històric de cultures. Són sistemes que situen Xodos en un espai o altre de la centralitat dels sistema cultural i d'assentaments. I això ens pot fer reflexionar sobre la cura que té el sistema actual sobre els espais d'interior, sobre els desequilibris que genera la situació actual de despoblament.

No podem extraure una sola causa del despoblament, donat que són ben diversos els factors que, en consonància els uns amb els altres, han generat el panorama actual de baixa densitat al municipi (així com a molts d'altres que també es troben en zones d'interior). La interpretació ha de ser oberta i servir de mediació al debat, a la curiositat, a la mirada crítica sobre la realitat.

Aquesta ens ha de permetre ser conscients de les dinàmiques de canvi cultural i social que porten arrelades les invasions i conquestes que hem mencionat al recorregut històric del municipi. A través del cas específic de Xodos, hem de captar tot un ventall global de variacions en el paisatge, en les formes de vida, en l'estructura social, en les formes de propietat...

Queda clar així el valor del paper que desenvolupa la interpretació com a ferramenta de dinamització turística del territori, que fusiona els desequilibris estructurals del municipi (com el despoblament) amb el desig de fer-los front (recordem que la interpretació,

gestionada correctament, pot intervindre en la gestió turística, i que el turisme, a la seva vegada, és dinamitzador social, econòmic i mediambiental).

La creació de productes turístics la base dels quals és la interpretació, resulta una iniciativa interessant, a la vegada que idònia per a municipis de característiques similars a les de Xodos (d'interior, amb baixa densitat de població, sense una oferta turística estructurada...). Aquest tipus de productes generen un focus d'atracció de turistes de qualitat, respectuosos amb el patrimoni i l'entorn, que valoren la qualitat de l'experiència turística des del coneixement i el respecta, perquè "aquell qui coneix, respecta" (Castells, 2006).

Encara així, fer una proposta d'interpretació amb major detall per al municipi de Xodos és un projecte que excedeix les capacitats d'aquest TFG, així com les meves personals.

De tota manera, fins aquest punt hem anat introduint algunes pinzellades del que seria la proposta d'interpretació: en primer lloc, hem proposat un tema que seria la clau per al desenvolupament del discurs, "Xodos com a gresol de cultures".

Considero, aleshores, que seria necessari un treball posterior, amb el qual, partint de la informació proporcionada en aquest Treball de Final de Grau i a través d'un recorregut per les diferents etapes de la història del municipi, generarem un discurs cronològic semblant al de l'entrevista, on els recursos s'aniran succeint com a il·lustradors del discurs històric i la tria de cada espai des d'on contar el relat doten l'escenari de l'atmosfera adequada per a una correcta interpretació.

8. BIBLIOGRAFIA I WEBGRAFIA

Ajuntament de Xodos, s.d. *Rutes turístiques* [en línia]. Recuperat de: <http://www.xodos.es/ca/content/rutes-turistiques>

Aparici i Castillo, Artur, s.d. *Desenvolupament rural i industrialització* [en línia], material per a l'assignatura "Dinamització turística i canvi social". Recuperat de: <https://aulavirtual.uji.es/mod/resource/view.php?id=4276049>

Barberà Ahicart, Salvador, 2015. *Inventario, catalogación y estudio de las torres campanario de la comarca de l'Alcalaten*.

Camarero Rioja, Luis Alfonso, i Sampedro, Rosario, 2008. ¿Por qué se van las mujeres? El continuum de movilidad como hipótesis explicativa de la masculinización rural. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas (Reis)* 124.1, pp.73-105.

Camarero Rioja, Luis Alfonso, 2009. ¿Por qué hay menos mujeres en las áreas rurales? Agricultura familiar en España 2009 [en línia], en *Anuario de la Fundación de Estudios Rurales, Unión de Pequeños Agricultores y Ganaderos*, pp.86-90. Recuperat de: https://www.upa.es/anuario_2009/pag_086-090_camarerorioja.pdf

Camarero Rioja, Luis Alfonso i García González, Juan Manuel, 2013. Espacios Rurales ¿Crisis sistemática o brotes verdes? Entrevista a Luis Camarero Rioja, *Encrucijadas*, Vol. 6 (6), pp. 6-17.

Camarero Rioja, Luis Alfonso, 2020. *Despoblamiento, baja densidad y brecha rural: un recorrido por una España desigual*. *Panorama Social*, (31), pp. 47-73

Castells Valdivielso, Margalida, 2006. Reencontrar el Patrimonio. Estrategias de Desarrollo Territorial a partir de la Interpretación.

Cervera Sos, Amèlia, 2004. Poblament rural a Xodos, *Titulació Universitària Senior*.

Cervera Sos, Amèlia i Viciano Agramunt, Josep Lluís, 2008. Unes notes sobre el poblament de Xodos en el temps, *La Roca*, 3-7.

Conde, Raúl (2019): Mercedes Molina: "España ha marginado al medio rural en las políticas de Estado" [en línia], *El Mundo*. Recuperat de: <https://www.elmundo.es/opinion/2019/10/05/5d96305afdddfa3bf8b45e1.html>

Duarte, Jesús i Núñez Málaga, Isabel, 1999. El desarrollo rural y la interpretación del patrimonio. *Boletín de Interpretación*, 11-12.

Escarpanter Llandrich, Anna i Galdós Monfort, Ana, 2010. Zumárraga, el corazón de La Antigua: Una propuesta de interpretación como estrategia turística. *Boletín de Interpretación*, (22).

Google Maps, s.d. *Distància en kilòmetres i temps amb cotxe des de Xodos fins a Castelló* [en línia]. Recuperat de: <https://www.google.es/maps/dir/Castell%C3%B3n+de+la+Plana/12134+Xodos,+Castell%C3%B3/@40.1170819,-0.2111986,11z/data=!3m1!4b1!4m14!4m13!1m5!1m1!1s0xd5ffe2bb82bc197:0xbf89204be1c64f49!2m2!1d-0.0513246!2d39.9863563!1m5!1m1!1s0xd5fea12faa48913:0xe9740384bc5b704a!2m2!1d-0.2869518!2d40.2449792!3e0>

Institut Nacional d'Estadística, 2020. *Cifras Oficiales de Población de los Municipios Españoles: Revisión del Padrón Municipal, Sexo, Chodos/Xodos, 2020* [en línia]. Recuperat de: <https://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=2865>

Kohl, John, 2013. ¿Qué es realmente real? Nueva visión de la autenticidad y su papel en la interpretación y el turismo alternativo. *Boletín de Interpretación*, (27), 21-24.

Larsen, David L., (2007). Ser relevante al público o convertirse en una reliquia: Ir al encuentro del público en su propio terreno. *Boletín de Interpretación*, (16), 18-23.

López Olivares, Diego, 1998. La ordenación y planificación integrada de los recursos territoriales turísticos: estudio practico de un espacio de “desarrollo turístico incipiente”: el Alto Palancia (Castellón), *Col·lecció Manuals*, (11), Publicacions de la Universitat Jaume I.

López Olivares, Diego, 2003. La evaluación de los Recursos Territoriales de carácter básico: el caso de las playas del Norte de la Comunidad Valenciana, *Investigaciones geográficas*, (32), 111-135.

Maragliano, María Graciela, 2010. Interpretación del Patrimonio: Una experiencia de conocimiento que revela significados. *Boletín de Interpretación*, (22).

Martín, Marcelo. 2002. Reflexiones críticas sobre Patrimonio, Turismo y Desarrollo Sostenible II. *Boletín de Interpretación*, (6), 3-5.

Martín Herranz, Iris i Martín Gil, Fernando, 2013. Reflexiones en torno al uso de la Interpretación del patrimonio para la sostenibilidad turística en áreas rurales. *Boletín de Interpretación*, (28), 6-8.

Martín Hernanz, Iris i Martín Gil, Fernando, 2014. Evaluación del uso de la Interpretación del Patrimonio para la sostenibilidad turística en áreas rurales: el caso de Patones. *Boletín de Interpretación*, (29), 7-9.

Martínez Madroño, Mercedes, 2012. El museo total, donde el talento hace brillar los principios de Freeman Tilden. *Boletín de Interpretación*, (26), 18-22.

Membrado Tena, Joan Carles, 2013. *La división territorial valenciana: antecedentes, problemas y política de la Generalitat* [en línia]. Recuperat de: https://www.fundacionexe.org/documents/Investigaciones_Geograficas_59_01.pdf

Morales Miranda, Jorge, 1998. La interpretación del patrimonio natural y cultural: todo un camino por recorrer. *PH: Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, (25), 150-157.

Morales Miranda, Jorge, 2015. Interpretación del patrimonio y Museografía. Un romance posible. *Revista de la subdirección General de Museos Estatales*, (11), 9-24.

Morales Miranda, Jorge, i Ham, Sam H. 2008. ¿ A qué interpretación nos referimos? *Boletín de interpretación*, (19).

Peña Barceló, Toni. 2004. La interpretación como herramienta al servicio de la reconversión de un destino turístico maduro. *Boletín de Interpretación*, (11), 6-7.

Penyagolosa Travel, s.d. *Àrea arqueològica de Gargant* [en línia]. Recuperat de: <https://www.penyagolosa.travel/patrimoni/area-arqueologica-de-gargant/>

Penyagolosa Travel, s.d. Població: Xodos. *Àrea arqueològica del Marinet* [en línia]. *Arxius de Xodos*. Recuperat de: <https://www.penyagolosa.travel/poblacio/xodos/page/2/>

Pérez Soriano, Josep, 2010. Dones de poble. La sostenibilitat social dels municipis rurals valencians. *Quaderns de ciències socials*, (16), pp.5-50

Querol Vicente, Vicente Alberto, 2020. *Breu introducció i descripció de la situació de partida* [en línia]. Material de l'assignatura "Dinamització turística i canvi social".

Recuperat de: <https://aulavirtual.uji.es/mod/resource/view.php?id=4276044>

Rico Cánovas, Elisa. 2016. La correspondencia entre la construcción de experiencias auténticas y la interpretación del patrimonio. Reflexiones desde la autenticidad existencial. *PASOS Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, (14), 495-508.

Selma Castell, Sergi, 2009. Xodos en temps islàmic, *La Roca*, (1), 17-21.

Torres Salinas, Robinson, 2008. Reseña de " El turista: una nueva teoría de la clase ociosa" de Dean MacCannell. *Sociedad Hoy*, (14), 99-101.

Toselli, Claudia, 2006. Turismo y patrimonio. Algunas reflexiones para un uso revalorizador del legado cultural. *Boletín de Interpretación*, (14), 10-12.

UNED, 2011. 11-03-2011 NOTICIAS: *La masculinización del campo* [en línia].

Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=mnf800EB8qw>